

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

‘We hebben de diepte van de sociaal-culturele crisis onderschat’

In gesprek met Lans Bovenberg & Ab Klink

door *Pieter Jan Dijkman*

Hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Ze waren sinds de jaren negentig nauw betrokken bij het opstellen van de christendemocratische agenda, Lans Bovenberg en Ab Klink. De kabinetten-Balkenende konden voor een deel de agenda afwerken die zij samen met anderen hadden uitgedroefd. Nu blikken ze terug. ‘Er zijn mooie successen behaald. Maar we hebben onvoldoende een antwoord kunnen geven op de sociaal-culturele crisis en de vraag rond de legitimiteit van de overheid. Economische groei is de afgelopen decennia een van de grootste legitimatiebronnen van de politiek geworden. En die economische groei is misschien als vast gegeven wel voorbij. En waar haal je dan je gezag vandaan, dat is de vraag.’

‘De christendemocratie was op sterven na dood. We hadden door het reusachtige zetelverlies een enorme dreun gehad.’ Lans Bovenberg blikt terug op de verkiezingsnederlaag van het CDA in 1994. ‘Na de komst van het eerste paarse kabinet kregen we voortdurend te horen dat de christendemocratie was uitgerangeerd. Onze opdracht was dat geloof te ontcrachten door te laten zien dat de christendemocratie praktische oplossingen had voor de problemen van de samenleving.’

En dus zette een aantal dertigers zich na de verkiezingsnederlaag van het CDA in dat jaar aan de actualisering van het christendemocratische gedachtegoed. Lans Bovenberg (1958) en Ab Klink (1958) waren er vanaf het eerste begin bij, samen met Jan Peter Balkenende, Sylvester Eijffinger, Kees Koedijk, Jeroen Kremers en René Smit. Koedijk en Kremers waren de initiatiefnemers, Balkenende was de aanjager. Het werd het Schlemmerberaad genoemd, naar het café aan de Lange Houtstraat in Den Haag waar de bij-

eenkomsten plaatsvonden. Daar, in een bovenzakelijke, werd de toekomstagenda van de christendemocratie mede vormgegeven.

De agenda die destijds werd opgesteld viel uiteen in drie delen, zegt Bovenberg. 'In de eerste plaats stelden wij ons ten doel om het middenveld nieuw elan te geven; het moest bevrijd worden uit de klauwen van de staat. De verstatelijking van het middenveld was echt een groot probleem. Wij wilden verantwoordelijkheden door vraagsturing weer neerleggen bij burgers en bij professionals op de werkvloer. En ook de sociale zekerheid moest worden gedecentraliseerd. Werkgevers en werknemers moesten meer zeggenschap krijgen en betere prikkels om menselijk talent te ontwikkelen en te koesteren. In de gezondheidszorg moest er een privaat verzekeringssysteem komen.'

Een tweede speerpunt vormden rentmeesterschap en de houdbaarheid van de overheidsfinanciën. 'Vanaf 1995 profiteerden de overheidsfinanciën van de economische voorspoed. Wij stonden een solide begrotingsbeleid voor met het oog op de vergrijzing. Er moesten in de vette jaren reserves worden aangelegd voor de magere jaren. Dat was goed rentmeesterschap.'

In de derde plaats stond het gezin als broedplaats van waarden en normen centraal. 'Rondom het gezin hing een spruitjeslucht. Wij zagen het als onze uitdaging om de christendemocratische visie op het gezin bij de tijd te brengen. In plaats van het kostwinnerschap stond het levensloopdenken centraal waarbij mannen en vrouwen hun arbeidsinspanning beter kunnen afstemmen op hun verantwoordelijkheden in het gezin. En tegelijkertijd wilden we via het gezin conservatieve waarden en normen zoals geduld en aandacht voor de ander in plaats van alleen jezelf uit het stof halen', aldus Bovenberg.

De 'grote makke van het CDA' in die jaren

FOTO: HARRY BRUGOM

Ab Klink

was, zo merkt Klink op, dat de rapporten te weinig vertaald werden naar concrete beleidsrapporten. 'Idealen moeten altijd worden verbonden met een programma. Je moet vermijden dat, zoals het Duits gezegde luidt, de principes werkelijkheidsloos en de

*Communitarisme,
gemeenschapszin – prachtige
woorden, maar wat moet je er
vervolgens mee?*

werkelijkheid principeloos worden. Neem het rapport *Vaste waarden, nieuwe wegen* uit 1995. Het was wel een goed en belangrijk document. Maar in de uitwerking werd er nauwelijks iets mee gedaan. Dat is altijd een verwijt als het slecht met je gaat, en ook nu klinkt het weer: er moet meer diepgang in de

Lans Bovenberg

FOTO: JERONIMUS VAN PELT

CPB. Als econoom begin je te denken vanuit de *homo economicus*. Maar daar ben ik in die periode vraagtekens bij gaan zetten. Ik onderzocht tijdens mijn CPB-periode het belang van morele en culturele waarden voor het functioneren van de economie. Ik kreeg daarbij steeds meer oog voor de cognitieve en morele beperkingen van de mens. Het traditionele uitgangspunt van de economische wetenschap was de soevereiniteit van de rationele mens die genoeg heeft aan zijn eigen verstand om te bepalen wat goed voor hem is. Maar het Bijbelse mensbeeld gaat daarentegen juist uit van de beperkte mens, die vatbaar is voor begeerten en misleiding en anderen nodig heeft om te leren wat het goede leven is. In de economische wetenschap kwam gelukkig juist in de jaren negentig meer aandacht voor de beperkingen van het autonome mensbeeld. Dat was voor mij een bevrijding. Het bracht verbinding tussen mijn hoofd en mijn hart, tussen mijn econoom-zijn en mijn christen-zijn.’

rapporten van het Wetenschappelijk Instituut komen. Maar voor je het weet ben je met de abstractste onderwerpen bezig. Het is niet moeilijk rapporten te maken die ronken van het jargon en van grote diepgang, maar waar programmatisch helemaal niets uitkomt. Communitarisme, gemeenschapszin – prachtige woorden, maar wat moet je er vervolgens mee? Politieke partijen moeten dat soort termen wel in beleid kunnen omzetten. Het Schlemmerberaad had de intentie om harde economische onderwerpen in een beleidsprogramma te laten landen.’

De groep dertigers kwam vanaf 1996 gedurende drie jaar zo’n vier keer per jaar bijeen. Klink was in die tijd werkzaam op het Ministerie van Justitie, als plaatsvervangend directeur van de afdeling Rechtspleging. Bovenberg was onderdirecteur van het Centraal Planbureau (CPB). ‘Die gesprekken in Schlemmer verdiepten mijn werk bij het

BELEID

Toen Balkenende in 2001 CDA-leider werd, en een jaar later minister-president, kon hij een agenda afwerken die het Schlemmerberaad in de jaren negentig en het Wetenschappelijk Instituut in de daaropvolgende jaren hadden uitgebreed. De belangrijkste doelstelling was de overheveling van verantwoordelijkheden van de staat naar het maatschappelijk middenveld en burgers. Klink en Bovenberg waren nauw betrokken bij die beleidsagenda. Klink werd directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. In die hoedanigheid betrok hij de leden van het Schlemmerberaad, waaronder Bovenberg, die inmiddels hoogleraar algemene economie aan de Universiteit van Tilburg was geworden, bij commissies en het opstellen van beleidsadviezen.

Wat ziet u als de belangrijkste verdiensten van acht jaren kabinetten-Balkenende?

BOVENBERG ‘Het succes van de kabinetten-Balkenende is in de eerste plaats groot geweest als het gaat om rentmeesterschap en de houdbaarheid van de overheidsfinanciën. Nederland is heel goed door de kredietcrisis gekomen. Dat is mede te danken aan het feit dat er reserves waren opgebouwd en dat de overheidsschuld als percentage van het nationale inkomen is gaan dalen. De werkloosheid is mede hierdoor tijdens de crisis relatief laag gebleven.’

‘Daarnaast is er winst geboekt op het terrein van de sociale zekerheid en de arbeidsmarkt, met bijvoorbeeld de Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA). Er zijn nu veel meer en betere prikkels om arbeidsongeschiktheid te voorkomen en na een periode van arbeidsongeschiktheid weer snel aan het werk te gaan. Ook de bijstand is beter georganiseerd en de effectieve uit-treedleeftijd is door de hervormingen van VUT en pensioen aanzienlijk gestegen.’

‘In de derde plaats zijn er, als het gaat om het middenveld, belangrijke resultaten geboekt in de gezondheidszorg, met het nieuwe verzekeringsstelsel en de liberalisering aan de aanbodkant van de zorg. De rapporten van het W1 uit 2001 hebben daarbij een belangrijke rol gespeeld. De SER heeft de ideeën daaruit overgenomen – Herman Wijffels was daarvoor van groot belang. Het CDA was de bron van de zorghervorming die volgde. De stijging van de levensverwachting sinds 2002 lijkt te maken te hebben met de veranderende manier waarop we de zorg hebben georganiseerd: betere behandelingen, veel minder wachtlijsten dan tien jaar geleden. De zorg is duurder, maar de resultaten zijn ernaar.’

‘Ja, inderdaad, dat zijn nogal successen. Ik vind ook dat het CDA de behaalde resulta-

ten te weinig naar zich toe getrokken heeft. Balkenende mag trots zijn op die resultaten.’

Zijn er zaken die u minder tot tevredenheid stemmen? Wat is blijven liggen?

BOVENBERG ‘Op het terrein van waarden en normen en het gezin is helaas minder te melden. Ik denk eerlijk gezegd dat die normen-en-waardendiscussie ook een heel moeilijke opgave is voor de overheid. Dat heeft veel meer te maken met een diepere culturele crisis in de samenleving, en de vraag is wat je daar als overheid op korte termijn aan kan doen.’

KLINK ‘Innovatie en duurzaamheid. Innovatie gekoppeld aan duurzaamheid, innovatie gekoppeld aan de arbeidsmarkt. Die agenda kwam in de regeerakkoorden, er werd ook beleid op gemaakt, maar mentaliteit is deze nooit echt binnen het CDA geklijfd. Hoe dat komt? Er zat op een gegeven moment geen *drive* meer achter. Het werd te veel dagelijkse bestuurlijke praktijk. Het werd in het kabinet noch in het wekelijkse bewindspersonenoverleg geagendeerd. Ja, er is inderdaad wel een Innovatieplatform in het leven geroepen. Maar over de grote thema’s en de focus daarop is te weinig gesproken. Je kunt wel een structuur neerzetten, maar als er geen visie is op de echte markten van de toekomst en de noodzaak van innovatie, dan stagneert het. Begin deze eeuw is met de W1-rapporten over maatschappelijke vernieuwers een poging gewaagd om arbeidsmarkttekorten, om duurzaamheid, zorgvernieuwing, energie aan innovaties te koppelen. Daar heeft het CDA te weinig mee gedaan, terwijl het mes aan twee kanten had kunnen snijden: innovaties en daarmee het versterken van ons bedrijfsleven op de markten van de nabije toekomst enerzijds en het dienen van maatschappelijke doelen anderzijds.’

BOVENBERG ‘Ook de hele trits van ww, ontslagrecht en de levensloop is nog onvoldoende uitgewerkt. Dat is eigenlijk het belangrijkste touwtje dat nog ontbreekt in de hervorming van de arbeidsmarkt en sociale zekerheid. De commissie-Bakker adviseerde in 2008 om de verantwoordelijkheid voor de ww naar analogie van de arbeidsongeschikt-

De druk om iets te doen aan scholing en participatie wordt wel steeds groter

heid meer te decentraliseren en tegelijkertijd de ontslagvergoedingen te vervangen door een levensloopachtige regeling. Met dat rapport is nauwelijks iets gedaan. Balkenende zelf had die agenda graag willen uitvoeren. Het kreeg geen vervolg door politieke onenigheid in Balkenende iv.’

‘De druk om iets te doen aan scholing en participatie wordt wel steeds groter. Het is namelijk een soort “virtuoze cirkel”. Een goed functionerende arbeidsmarkt en goede zorg hangen nauw met elkaar samen. Door de verbetering van de zorg is de levensverwachting toegenomen. Dat is mooi. Maar het grote probleem is dat de meeste baten van de zorg privaat zijn, terwijl de kosten neerslaan bij de gemeenschap. De manier om dat beter in balans te brengen, is om de pensioenleeftijd mee te laten stijgen met de levensverwachting. Dan krijgt de overheid meer geld binnen, zodat de gemeenschap ook meeprofiteert van de opbrengsten van de zorg. Verder blijft het arbeidsaanbod op peil voor de arbeidsintensieve zorg. Zo blijft goede zorg houdbaar.’

U zegt nu niets over de revitalisering van het maatschappelijk middenveld, met thema’s als het maatschappelijk onderne-

men. Dat onderwerp lijkt van de politieke agenda verdwenen te zijn.

KLINK ‘Ja, daar kennen wij toch een zekere verlegenheid. Je kunt zeggen: het is aan de markt, bijvoorbeeld als het gaat om winst in de zorg. Dat ligt vrij eenduidig. Je kunt zeggen: het is aan de provincie of aan de rijksoverheid. Ook dat is eenduidig. En wij zitten altijd maar te worstelen met dat middenveld. Terwijl je dat niet meer over de Bühne krijgt zoals je dat na de Tweede Wereldoorlog nog wel kreeg. Het idee van het maatschappelijk middenveld dat betrokken en verankerd is in de samenleving, vanuit de oude structuur van verenigingen en stichtingen, is voor een deel weggefallen.’

BOVENBERG ‘Bij het gezin is het deels wel gelukt om nieuw beleid gerealiseerd te krijgen gebaseerd op een moderne visie op het gezin. Wij hebben in de jaren negentig het kostwinnersdenken omgebogen naar het levensloopen denken. Niet kostwinners maar ouders met jonge kinderen moesten worden beschermd. Het was een gevoelige kwestie binnen het CDA. Maar we zijn erin geslaagd om deze moderne visie op het gezin ingang te doen vinden binnen en buiten onze partij. Bij maatschappelijke ondernemingen is dat onvoldoende gelukt.’

KLINK ‘Die gedachte deel ik. Volgens mij is het meer de vraag hoe je het vraagstuk van maatschappelijk ondernemen inbedt in bestaande instituties, dan dat je begint aan een institutionele herijking. Ik heb het gevoel dat we praktisch moeten beginnen. Waarom zou de onderwijsinspectie niet gewoon naar alle ouders eenmaal per jaar de bevindingen over een school naar de ouders sturen, waarna de school verplicht is om daarover op een avond openbaar verantwoording af te leggen? Waarom tijdens die avond geen verkiezing van bestuursleden? Of neem de

resultaten van de Inspectie voor de Gezondheidszorg en de verzorgingsinstellingen. Daar kan hetzelfde mee gebeuren richting verwanten van bewoners. Maar het idee van vroeger: je kwam na je werk thuis, je at je aardappelen, je hees je in je pak en vertrok naar de bestuursvergadering van de psychiatrische inrichting – ja, vergeet het maar, die tijd komt niet meer terug.’

BOVENBERG ‘Toch zie ik nog wel een heel grote uitdaging bij het revitaliseren van het middenveld, bijvoorbeeld in de *governance* van deze organisaties; het regelen van de betrokkenheid, de legitimatie en de verantwoording. De *governance* van de pensioensector, van de zorgsector en van woningcorporaties is momenteel nogal in beweging. En terecht, het is heel belangrijk om daar een modern antwoord op te formuleren. Er is daar voor de christendemocratie nog een hele weg te gaan.’

Hoe krijg je meer bezieling in dat debat? De verhoudingen tussen de burger en instellingen in de zorg, het onderwijs, de volkshuisvesting en de overheid zijn toch sterk gecommercialiseerd. Neem alleen al de woningcorporaties, die hun sociale taak hebben verruild voor winstgevendende projecten met hoge bonussen voor de leidinggevenden.

BOVENBERG ‘Ik worstel daarmee. De commercialisering speelt inderdaad een grote rol. We leven in een cultuurcrisis waarbij de samenleving op zoek is naar het goede leven. De diepte van die crisis hebben we onderschat. De grootste opgave voor de komende jaren is om een antwoord te vinden op die crisis. Dat proef je ook sterk bij het rapport *De toekomst van de christendemocratie in Nederland* van het CDJA. De jongeren zetten sterk in met die sociaal-culturele agenda. Ik ervaar datzelfde probleem

en onbehagen. Maar de vraag blijft voor mij: wat kan de politiek en de overheid daar überhaupt aan doen? De cultuur is slechts beperkt maakbaar, zeker top-down vanuit de wetgever.’

Die vraag heeft u zichzelf in de jaren negentig toch ook wel gesteld? U zocht het destijds in vitale instituties.

BOVENBERG ‘Ons antwoord was toen inderdaad: we moeten ruimte maken voor instituties die waarden en normen creëren. De overheid kan waarden en normen wel agenderen, maar ze moet die agenda natuurlijk niet willen dicteren. Ze dient ruimte te geven aan kringen die als broedplaats van waarden en normen kunnen fungeren, zoals gezinnen en bedrijven. Ons gedachtegoed, met noties als soevereiniteit in eigen kring, is daar natuurlijk op gericht. Geef de samenleving de ruimte om verantwoordelijkheden op te pakken.’

‘Er is de afgelopen jaren gelukkig meer erkenning gekomen voor de rol van het gezin als hoeksteen van de samenleving. Bij alle politieke partijen is er meer aandacht voor het spitsuur van het leven gekomen. Denk aan allerlei financiële kindregelingen. Maar uiteindelijk is dat niet voldoende om op korte termijn de cultuurcrisis op te lossen waar we in beland zijn.’

‘Ik moet ook wel zeggen: de sociaal-culturele crisis is een stuk dieper dan wij in de jaren negentig überhaupt hadden voorzien. ‘9/11’ en de daarmee samenhangende integratieproblematiek moesten nog komen. En ook de diepte van de morele crisis die in het begin van deze eeuw in het bedrijfsleven zou gaan ontstaan hebben we niet voorzien. Bij de kredietcrisis is gebleken hoezeer er scheefgroei is opgetreden in het bedrijfsleven. Dat is ook een uiting van de culturele crisis.’

Het klinkt nogal gelaten: er is sprake van een ernstige culturele crisis, en de politiek kan er weinig aan doen.

KLINK ‘Er komt wel een enorme crisis op de politiek af, daar ben ik van overtuigd. Ik ben het op dit punt wel met Habermas, de Duitse filosoof en socioloog, eens: de afgelopen decennia is economische groei een van de grootste legitimatiebronnen van de politiek geworden. Dus de productiemiddelen en de uitkomsten daarvan zijn legitimerend geworden voor de instituties, in plaats van de cultuur. En die economische groei is misschien als vast gegeven wel voorbij. En als ze blijft, dan zal die groei al snel nodig zijn om de groei van premies in de sfeer van zorg en pensioenen te kunnen blijven betalen. De nettokoopkracht blijft dan toch nog achter. De politiek kan zich dus ook niet meer uitsluitend legitimeren op grond van die groei. En waar haal je je gezag dan vandaan, dat is de vraag. Ik denk dat de groei van het populisme daarmee te maken heeft.

Ook wij hebben het de afgelopen jaren te vaak gezocht in economische groei

Populisten zeggen: ‘Houden wat je hebt’, op een vrij agressieve manier zelfs. Dat zou je welvaartschauvinisme kunnen noemen. Het populisme is niet mijn antwoord. Maar het is wel een antwoord op dat dreigende gebrek aan legitimatie van de politiek.’

Wat zou het christendemocratische antwoord moeten zijn?

KLINK ‘Dat is lastig, want wij hebben het de afgelopen jaren ook vaak gezocht in economische groei. Kijk alleen al hoe

Balkenende de verkiezingen won. Ons geluid was steeds: het gaat economisch beter. ‘Welvaart, respect en zekerheid’ was inderdaad het motto in 2006, in die volgorde. Die nadruk op economische groei is wel een probleem in de hele westerse wereld. Vanaf Clinton tot Reagan: het zit zozeer in de structuur van onze westerse samenleving om aan economische welvaart legitimiteit te ontlenuen, en daarmee de verkiezingen te winnen.’

CDA’ers zoeken het vaak in een begrip als participatie. Zou dat een nieuw perspectief kunnen zijn?

BOVENBERG ‘De culturele crisis heeft volgens mij twee oorzaken. In de eerste plaats de beheersingsdrang. Er heerst nog steeds een groot maakbaarheidsgehoof. Mensen willen zozeer alles beheersen, dat er nauwelijks ruimte is om fouten te maken. We kunnen onvoldoende omgaan met het kwaad in onszelf door fouten te erkennen en vergiffenis te vragen. Genade, om het Bijbels te zeggen, heeft te veel ontbroken. En dat is dodelijk voor een verantwoordelijke samenleving: want verantwoordelijkheid nemen en geven aan beperkte, kwetsbare mensen is een risico. De tweede oorzaak ligt in de manier waarop we omgaan met de vraag ‘wat is het goede leven?’ Hoe word je gelukkig? Is dat door zelf zo veel mogelijk te krijgen, of word je gelukkig door je voor anderen in te zetten, door je talenten zo veel mogelijk te benutten ten dienste van de ander? Dit laatste heeft met participatie te maken, met geven omdat je zelf als rentmeester veel hebt mogen ontvangen.’

KLINK ‘Ik denk dat die culturele crisis het kapitalisme gaandeweg alleen maar versterkt. En dat is wel een dilemma.’ Hij noemt de veelgeciteerde studie *The cultural contradictions of capitalism* van de socioloog Da-

niel Bell. Daarin betoogt Bell dat kapitalisme de behoeftebevrediging alleen nog maar meer aanwakkert, ten koste van de ethiek die het succes vormde van dat kapitalisme.

KLINK ‘De christendemocratie heeft daar geen wezenlijk antwoord op gegeven. Tenzij je het zoekt in de bestending van de publieke dienstverlening die er is en die door de verzorgingsstaat kon worden opgebouwd – op dat punt begrijp ik de sociaaldemocraten wel – en je die dienstverlening op een moderne manier wilt bestendigen, door inderdaad bij te dragen aan de levensvreugde van mensen.’

‘Het Wetenschappelijk Instituut heeft zich de afgelopen tien jaar meer gericht op de problematiek van de arbeidsmarkt en de hiaten die vanwege personeelstekorten in de verzorgingsstaat ontstaan, dan op de economische groei *sec*. Het vermijden van wachtlijsten, van lege klassen in scholen en zovoorts was de reden van de hervormingsagenda, en niet per se de economische groei, hoe belangrijk die ook is voor de betaalbaarheid van de voorzieningen. Met andere woorden: de verzorgingsstaat en zijn bestending was voor ons de legitimatie van overheidsop treden, en niet een afbraak van de verzorgingsstaat en het publieke domein ten gunste van een vrije markt of iets dergelijks. Marktwerking was voor ons geen doel in zichzelf, maar een methode om publieke belangen, zoals betaalbare en goede zorg, te waarborgen.’

‘Op dit punt was er in het begin van deze eeuw wel een verschil tussen Balkenende en mij. Ik legde meer de nadruk op de arbeidsmarkt en participatie, en hij meer op staatsschuld en economische groei. Ik vind een stagnerende arbeidsmarkt, en zaken als wachtlijsten en lesuitval, vele malen ernstiger dan dat je een deel van jouw welvaart moet inleveren. Uiteindelijk vonden we elkaar daar overigens in. Ook ik realiseer me

dat een land uiteindelijk gaat lijden onder een te hoge staatsschuld, en dat groei nodig is. Jan Peter nam van zijn kant weer de hervorming van de arbeidsmarkt en van de zorg in zijn regeerakkoorden over.’

Uw boodschap is nog steeds: geef meer verantwoordelijkheid en vertrouwen aan instituties en bedrijven. Hebben de afgelopen jaren niet juist aangetoond dat dat een heel moeilijk proces is?

BOVENBERG ‘Ja, dat klopt, de hand van de overheid reikt nog steeds te ver. Dat heeft met twee zaken te maken, die elkaar versterken. De samenleving kan het in de eerste plaats niet aan om risico’s te nemen. We durven de private sector en beperkte mensen geen verantwoordelijkheden te geven omdat we dan het risico lopen dat er dingen fout gaan. En elke keer als er iets fout gaat, moet de overheid dat direct corrigeren en gaan we op zoek naar duivelse zondebokken. Dat is dat maakbaarheidsdenken. En in de tweede plaats: als je mensen onvoldoende verantwoordelijkheid geeft, dan gaan ze zich ook weinig verantwoordelijk gedragen. Mensen gaan dan hun verantwoordelijkheid uitbesteden aan regelgevers en managers. Het resultaat van die risicoaversie is uiteindelijk morele leegheid in de samenleving zelf.’

Neem de kredietcrisis. De reactie van veel politici is: we moeten de regels aanscherpen in plaats van verantwoordelijkheden bij financiële instellingen en pensioenfondsen te leggen.

BOVENBERG ‘Dat is een natuurlijke reactie: als er iets fout is gegaan, moet het worden van bovenaf worden gerepareerd.’

KLINK ‘Ik vind het een moeilijk punt, hoor. Er werden allerlei risicovolle producten aan de man gebracht en weer doorver-

kocht. En tegelijkertijd was er een enorme bonuscultuur ontstaan. Hoe kun je dat nu voorkomen? Ik weet niet of een beroep op moraliteit dan voldoende is.’

BOVENBERG ‘Je moet natuurlijk lessen trekken uit de kredietcrisis. Dat betekent dat je het systeem op onderdelen wel moet veranderen. Maar het is een illusie dat we

*Het leven op dit ondermaanse
blijft altijd vallen en opstaan*

het systeem met regelgeving kunnen dicht-timmeren. Er komt echt weer een volgende financiële crisis. Het leven op dit ondermaanse blijft altijd vallen en opstaan. Laten we blijven leren van onze misstappen in plaats een maakbaarheidsillusie na te jagen.’

KLINK ‘Laat ik een vergelijking trekken met de marktwerking in de zorg. Het gevaar van productiviteitsdenken dat gepaard gaat met de marktwerking, is dat zorgverleners niet zozeer de kwaliteit van de zorg, maar de productie en de winst centraal stellen. Dat kun je verhinderen, daar ben ik van overtuigd. De marktwerking in de zorg moet worden doorgezet, mits je het stelsel op onderdelen herijkt en de goede krachten met betrekking tot moraliteit een zetje in de rug geeft door de bekostiging zo te herijken dat kwaliteit en niet volume en marktaandeel domineren. Maar ik vraag me af of dat ook in de financiële sector kan. Kun je in die sector de goede krachten stimuleren in plaats van degenen die alleen maar geld willen verdienen? Ik weet het niet.’

BOVENBERG ‘Dat kan zeker. Alleen zal dat altijd met vallen en opstaan gaan; wij kunnen als beperkte mensen niet altijd voorzien hoe iets zal gaan lopen. Dus je moet experimenteren en dat is risicovol. Daarbij zullen

er altijd dingen misgaan; het is belangrijk je dat te realiseren. Vooruitgang en groei kunnen niet zonder risico.’

U hebt in de jaren negentig veel nagedacht en gepubliceerd over de versterking van de rol van de burger als gebruiker van onderwijs, zorg en overheidsdiensten. Vraagsturing was daarbij een belangrijke invalshoek. De laatste twee jaren, zeker sinds de kredietcrisis, luidt de kritiek: dat is te gemakkelijk overgegaan in marktwerking.

BOVENBERG ‘Er heerst helaas te vaak een gevoel dat marktwerking slecht is. Laat ik het voorbeeld van de bonuscultuur onder het management van woningcorporaties noemen. Er waren daar gewoon onvoldoende *checks and balances*. Dat betekent dat er onvoldoende concurrentie was. Dus ik zou zeggen: er was juist een gebrek aan marktwerking. Er was een te groot, naïef geloof in het goede van de mens.’

KLINK ‘Noem mij eens een sector waar de markt het heeft overgenomen?’

De kinderopvang. Onlangs stond er in een krantenartikel dat er in de kinderopvang, vanwege die vraagsturing, minder aandacht is voor de ideële aspecten, en dat daardoor ook de kwaliteit achteruitholt.

KLINK ‘Ik zou eerst kijken waar het zich aftekent en in hoeverre het een probleem is. Kijk, het stuit mij ook wel tegen de borst als de kinderopvang straks aangeboden gaat worden door een of andere magnaat uit Amerika. Maar aan de andere kant, als je even doordenkt: is dat erg op het moment dat de kinderopvang kwalitatief hoogwaardig is? We moeten oppassen dat we nu de balans niet naar de andere kant laten doorslaan, en terug willen naar oude recepten op

grond van een enkel incident. Het conservatisme dat je nu hebt – weg bij de marktwerking, terug naar de staat – heeft te maken met de neiging om onzekerheid en risico's te willen uitsluiten. Dat zit enorm in onze cultuur en politiek.'

REGEERAKKOORD

Inmiddels is het CDA niet meer de grootste politieke partij. Na acht jaren waarin het CDA de grootste regeringspartner was, vormt het nu als juniorpartner een kabinet samen met de VVD, die in de Tweede Kamer tien zetels meer heeft dan het CDA. Bovenberg en Klink zijn sceptisch over het beleid van CDA en VVD. En dat niet alleen vanwege de gedoogconstructie met de PVV van Wilders. Het regeerakkoord van CDA en VVD vinden ze 'een gemiste kans'. Voor Bovenberg was het 'magere resultaat' van het regeerakkoord – en niet een principiële weerstand tegen de PVV – een reden om op het partijcongres in oktober tegen te stemmen.

Waarom is het regeerakkoord een gemiste kans?

BOVENBERG 'Het nieuwe kabinet saneert, er wordt te weinig hervormd. Zo is het echt een gemiste kans om niets te doen met de positie van ouderen op de arbeidsmarkt. Daar is nog veel winst te behalen. Er moet de komende jaren veel meer worden geïnvesteerd in mensen. Het rentmeesterschap was bij ons, in de jaren negentig, sterk financieel-economisch getint; de staats-schuld moest omlaag. Later is er terecht meer aandacht voor gekomen dat de vergrijzing niet alleen een financieel probleem is, maar vooral een probleem met betrekking tot de arbeidsmarkt. De verhoging van de pensioenleeftijd is nu gelukkig breed geaccepteerd in onze partij. De grote vraag voor

de komende jaren is alleen: hoe zorgen we ervoor dat werk op zo'n manier georganiseerd wordt dat mensen met plezier langer kunnen werken.'

KLINK 'Er had ook iets gedaan moeten worden aan het ontslagrecht. Je knippert toch wel even met je ogen als je drie jaar lang oorlog loopt te maken met de PvdA – het kabinet liep daardoor zelfs onherstelbare averij op – en het vervolgens inlevert in de onderhandelingen met de PVV. Waarom geef je die agenda op? Is het je dan alleen maar te doen om te kunnen regeren? Ik ben daar dus heel sceptisch over.'

BOVENBERG 'Het CDA heeft de afgelopen jaren wel geprobeerd het ontslagrecht los te wrikken. Tevergeefs helaas. Dat heeft

Blijkbaar geloofden de onderhandelaars niet in ons eigen verhaal

zeker te maken met gevestigde belangen van partijen als de PvdA en nu de PVV. Maar het hangt ook samen met een gebrek aan overtuigingskracht en geloof in ons eigen verhaal. Op het partijcongres van 2 oktober werd gezegd: het regeerakkoord is beter dan ons eigen programma. Blijkbaar geloofden de onderhandelaars niet in ons eigen verhaal. En dat reken ik in de eerste plaats mezelf aan. Want het is nogal makkelijk om te zeggen tegen onze leiders: dat is jullie schuld. Blijkbaar hebben we zelf als denkers binnen het CDA deze ideeën onvoldoende kunnen overbrengen en doen beklijven bij onze politieke leiders. De denkers en doeners zijn te ver van elkaar af komen te staan, waardoor onze partij nu vooral het volk naar de mond praat in plaats van meeneemt. Waar de visie ontbreekt, verwildert

het volk. Onze partij staat voor de enorme opdracht om de komende jaren weer het initiatief te nemen in de geestelijke strijd om ons klagende volk – net als zo’n vijftien jaar geleden. Ik kijk met grote dankbaarheid terug op wat Balkenende de afgelopen

jaren tot stand heeft mogen helpen brengen in heel moeilijke omstandigheden. Maar de uitdaging is nu zo mogelijk nog groter, want de middelpuntvliedende krachten zijn na de crisis in ons land, Europa en de wereld erg groot. Ik benijd onze leiders niet.’